

Олександр КОСТЕНКО,
*академік НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
завідуючий відділом
Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України*

ЮРИДИЧНА ОСВІТА І ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЗАСОБИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ (щодо юридичної освіти і правового виховання «натуралістського» типу)

Ключові слова: юридична освіта; правопорядок; натуралістична юриспруденція; юридичний позитивізм; природне право; зловживання законодавством; правова культура громадян; «болонізація» юридичної освіти.

Ознаки кризи правопорядку в Україні сьогодні очевидні. Існують різні думки з приводу того «хто винен?» у цьому і «що робити?», аби забезпечити правопорядок в Україні.

Для того, щоб відповісти на ці питання, варто згадати відомий афоризм філософа Гегеля, який формулюється так: «Кожен народ має той уряд, на який він заслуговує». Перефразовуючи цей афоризм, можна сказати наступним чином: «Кожен народ має той правопорядок, на який він заслуговує». Тепер залишається з'ясувати, що, виходячи з цієї формули, треба робити громадянам України, аби заслужити кращий правопорядок, який є основою нормального життя людей у суспільстві, їхнього добробуту.

Факти свідчать, що існує наступна закономірність: найкраще живуть ті народи, які мають найкращий соціальний, у тому числі політичний, економічний, правовий та моральний, порядок. А цей порядок як основа людського добробуту породжується соціальною культурою людей, що включає, зокрема, їхню політичну, економічну, правову, моральну культуру. Якщо виходити з такого розуміння соціальної культури, то можна сказати так: «Культура – мати порядку!» А культура формується за допомогою виховання й освіти, у тому числі правового виховання і юридичної освіти.

Отже, криза правопорядку в Україні, згідно з названою вище закономірністю, є наслідком кри-

зи правової культури громадян. При цьому особлива роль у цій кризі належить професійним юристам, на яких, так би мовити, «за посадою» покладена місія шляхом застосування правових інструментів забезпечувати правопорядок в Україні. Але що ми бачимо сьогодні? Ми бачимо безліч фактів, які свідчать, що не лише пересічні громадяни, а й професійні юристи значною мірою уражені правовим безкультур'ям! На перший погляд це твердження може здатися суперечливим: хіба може освічений і досвідчений юрист бути уражений правовим безкультур'ям? Але саме у цьому парадоксі криється причина. Виявляється, що правова культура юриста формується під впливом не будь-якої юридичної освіти чи будь-якого юридичного досвіду, а саме залежно від характеру (типу) освіти чи досвіду.

На мою думку, слід розрізняти *два типи* студіювання юриспруденції, тобто юридичної освіти: *це так званий натуралістський тип і так званий позитивістський тип*. Натуралістський тип юридичної освіти заснований на доктрині, яка вирішальне значення при застосуванні закону надає «духу» закону, втіленому у його «букві». Причому під «духом» закону розуміються закони природного права, які законодавець має відкривати і втілювати у «букві» законодавчого акта, а юрист – бачити у «букві» закону та керуватися ними у правозастосуванні. Позитивістський же тип юридич-

ної освіти, навпаки, заснований на доктрині, яка вирішальне значення при застосуванні закону надає «букві», що втілює не «дух», тобто не закони природного права, існування яких заперечується, а лише волю законодавця, що може набирати форму сваволі. Так само правозастосування, засноване на позитивістському типі юриспруденції, полягає у тому, щоб, зловживаючи «буквою» закону, не зв'язувати себе його «духом». І тоді з допомогою «букви» закону можна юридично обґрунтувати будь-що, наприклад, що чорне є білим.

Саме цей феномен, який я називаю «легалізацією свавілля й ілюзій», сьогодні надзвичайно поширений в Україні і руйнує правопорядок у ній. А сприяє поширенню «правового свавілля» та «правових ілюзій» саме позитивістський тип юридичної освіти, який панує у вітчизняній юридичній освіті сьогодні. Тому з 1993 року автор обґрунтовує необхідність розвитку в Україні так званої натуралістичної юриспруденції, тобто юридичної науки, яка б засновувалася на принципі *соціального натуралізму* [1]. Така наука, на мою думку, мала б стати основою для розвитку юридичної освіти і правового виховання нового – не позитивістського, а натуралістського – типу.

Викладання правознавства позитивістського типу у юридичних навчальних закладах спричиняє деформацію правової культури професійних юристів, а значить, через них – і всіх інших громадян, що і проявляється у правовій практиці як зловживання законодавством. Ось, наприклад, факт на підтвердження поширеності такого зловживання. Згідно з висновками експертів, зараз у нашій країні понад 50 відсотків економіки перебуває у «тіні». І цей «тіньовий» сектор, звичайно ж, має юридичне забезпечення фахівцями-юристами. А як це можна робити інакше, ніж шляхом зловживання «буквою» закону всупереч його «духові»? І навчилися юристи забезпечувати легалізацію «тіньової» економіки саме в юридичних навчальних закладах, у яких викладається правознавство позитивістського типу. Воно і сформувало у професійних юристів відповідну правову культуру, що руйнує правопорядок в Україні.

Наші студенти – майбутні юристи, на жаль, не уявляють, що крім позитивістської правової ідеології, заснованої на вивченні «букви» закону, існує ще натуралістська правова ідеологія, заснована на вивченні «духу» закону. А студенти юридичних навчальних закладів країн Європи навчаються таким чином, щоб уміти віднаходити

«дух» закону за його «буквою». Адже той, хто має культуру керуватися «духом» закону, не буде вважати, що зловживання «буквою» закону є нормальним явищем для будь-якого юриста. Це і зумовлює різницю у юридичній практиці в Україні і Європі. Наприклад, такий факт: у США 97 відсотків договорів виконуються сторонами добровільно і належним чином. А в Україні? Зовсім інша практика. Навіть рішення судів у більшості випадків не виконуються! І це руйнування правопорядку відбувається не без участі українських юристів.

Правова культура громадян країн Європи сформувалася під впливом натуралістської правової ідеології епохи Просвітництва, а громадяни України були позбавлені цієї правової ідеології. Вони виховувались, зокрема, на комуністичних ідеалах правового волюнтаризму й утопізму, що може проявлятися лише у вигляді позитивістської юриспруденції. Докорінною вадою нашої юридичної освіти є те, що вона залишається у полоні позитивістської правової ідеології, яка і «відчиняє двері» для різноманітних зловживань законом, що руйнують правопорядок в Україні.

Отже, сьогодні актуальною проблемою є таке «переформатування» юридичної освіти, щоб український студент юридичного навчального закладу засвоїв «золоте правило» юриспруденції: «Буква» закону – це ще не власне право, а лише форма, що має містити у собі «дух», тобто ті закони природного права, які законодавець намагався відобразити з допомогою «букви».

Ідеологія, що відриває «букву» закону від «духу» закону, тобто видає правову видимість за правову дійсність, називається *юридичним позитивізмом*. Ця ідеологія відкриває шлях до будь-яких зловживань законодавством, бо за допомогою «букви» закону, відірваної від «духу» закону, можна легалізувати будь-яке свавілля, наприклад, стверджувати, що чорне є білим. «Буква» закону, відірвана від «духу» закону, – це легальна «маска» для будь-якого свавілля. Іншими словами, за допомогою «бездуховної букви» можна легалізувати будь-яке зловживання. А тому маніпулювання «буквою» закону всупереч його «духу» є не нормальною правовою практикою, а зловживанням законодавством («правовим свавіллям»), що руйнує правопорядок у суспільстві. Це свідчить, зокрема, про те, що юридичний позитивізм є антинауковою правовою ідеологією, яка спричиняє правове свавілля і правові ілюзії.

Юридична освіта, заснована на ідеології юридичного позитивізму, породжує тип професійних юристів-позитивістів, тобто особливий тип юристів – так би мовити, «неправових юристів» (аналогічно тому, як ідеологія юридичного позитивізму у законотворчості призводить до створення особливого типу законів – так званих неправових законів). Професійність «неправових юристів» проявляється у тому, щоб, відриваючи «букву» закону від його «духу», якнайефективніше зловживати цим законом. Саме «неправові юристи», наприклад, забезпечують юридичну підтримку «тіньовій економіці», надають юридичну допомогу для забезпечення злочинної діяльності у сфері організованої злочинності, економічної злочинності, корупційної злочинності тощо.

Існування типу «неправових юристів», які зневажають «дух» закону заради того, щоб зловживати його «буквою», вказує на проблему формування правової культури у професійних юристів за допомогою професійного правового виховання.

Відповідно до натуралістичної юриспруденції *правова культура професійного юриста – це міра узгодженості його волі і свідомості із природними законами суспільного життя людей, у тому числі законами природного права, іншими словами, із «духом» законів, який відображається у «букві» законодавства*. Саме юридичний позитивізм у юридичній освіті, пропагуючи «букву» закону, відірвану від його «духу», спотворює правову культуру професійного юриста, що відкриває шлях до зловживань законодавством. Професійний юрист без зазначеної натуралістичної правової культури – це і є тип юриста, якого ми називаємо «неправовим юристом».

Якщо так розуміти правову культуру людини, то слід розробляти і нову концепцію правового виховання. У світлі соціально-натуралістичної концепції права правове виховання громадян – це процес формування у них правової культури, тобто узгодженості їх волі і свідомості із природними законами суспільного життя (зокрема, законами природного права). Отже, саме професійне правове виховання у такому розумінні («натуралістичне правове виховання») і забезпечує натуралістичну правову культуру професійного юриста, створюючи тип «правового юриста» на протиположний типу «неправового юриста», який формується на основі ідеології юридичного позитивізму.

Згідно з натуралістичною юриспруденцією чинне законодавство не є першоджерелом пра-

ва, бо не «буква» закону є першоджерелом права, а «дух», який має відобразитися у його «букві». З цього випливає так звана *інструментальна концепція законодавства* [2], відповідно до якої законодавство – це лише інструмент для фіксування «духу» права, тобто законів природного права. Дана концепція дає змогу розвінчати досить поширену позитивістську ілюзію, що можна створити якийсь такий закон, який сам по собі був би непридатний для зловживання. Такого закону створити неможливо, як взагалі неможливо створити інструмент, який виключав би зловживання ним: наприклад, такий ніж, яким не можна було б убити людину, чи такі гроші, які б не були предметом для хабаря. Будь-яким предметом на світі можна зловживати, що злочинці й роблять. Саме в такий спосіб і діють «неправові юристи» із будь-яким законодавством як «буквеним» інструментом, відриваючи його від «духу» закону. «Буква» закону, відірвана від його «духу», перетворює законодавство на інструмент для зловживань. Цим і користуються «неправові юристи», виховані на ідеології юридичного позитивізму, який першоджерелом права вважає «букву» закону, не пов'язану з його «духом».

Натуралістична юриспруденція, заснована на соціально-натуралістичній концепції права, є антиподом юридичного позитивізму. Згідно з нею «дух» закону становлять природні закони суспільного життя людей, зокрема закони природного права. А «буква» закону – це лише мовна («буквена») форма легалізації «духу» законів, тобто засіб для відображення зазначених природних законів («законів соціальної природи»), що є змістом законодавства. Відірвавши цю форму від змісту, у неї можна вкладати будь-яке свавілля для того, щоб надати йому форму легальності. Це і є суть феномену зловживання законодавством, що руйнує правопорядок в Україні.

Для протидії зазначеним зловживанням позитивістська ідеологія юридичної освіти має бути замінена натуралістичною.

Яким же чином слід забезпечувати реалізацію на практиці запропонованої концепції реформування ідеології юридичної освіти в Україні? Для відповіді на це запитання варто звернутися до авторитету відомого французького вченого-соціолога Еміля Дюркгейма, який ще на початку ХХ століття писав: «...Найкращі уми визнають сьогодні необхідність для студента-правознавця не обмежуватись тлумаченням юридичних тек-

стів. Якщо насправді він проводить весь свій час у коментуванні текстів і тому стосовно кожного закону його єдина турбота – намагатися вгадати, яким міг бути намір законодавця, у нього з'являється звичка бачити у волі законодавця єдине джерело права. А це означає приймати букву за дух, видимість – за реальність. Право утворюється в глибинах суспільства, а законодавець лише освячує процес, який здійснюється без нього...» [3, 196]. Тому студенту-правознавцю треба пізнати закони природного права, які й є «духом» будь-якого законодавства, аби з їх урахуванням навчитися правильно застосовувати чинне законодавство. «Тоді, – як зазначає Е. Дюркгейм, – він уже не буде бачити в юридичних формулах щось на кшталт таємничих висловів оракула, смисл яких він повинен відгадати; він зможе зрозуміти значення цих формул не за наміром людини чи асамблеї, а згідно з самою природою реальності» [3, 197]. Саме наведені думки Е. Дюркгейма і можуть бути покладені в основу концепції реформування ідеології юридичної освіти в Україні.

Мотивацію до цього реформування створює саме життя, зокрема необхідність інтегрування України у «правове поле» Європи, засноване на ідеології природного права, сформульованій в епоху Просвітництва. Наприклад, вже сьогодні Україна, ратифікувавши у 1997 році Європейську конвенцію про захист прав і основних свобод людини, знаходиться у сфері юрисдикції Європейського суду з прав людини, що застосовує у своїх рішеннях закони природного права, у світлі яких тлумачить положення зазначеної конвенції. Вже це породжує потребу в юристах «європейського типу», які були б підготовлені у дусі ідеології природного права. Ця потреба актуалізується також у зв'язку з процесом глобалізації юриспруденції.

Юристи в усьому світі зможуть добре розуміти один одного лише тоді, коли «спільним знаменником» їхньої правової культури стане ідеологія природного права. Без цього, наприклад, навіть з приводу прав людини неможливо знайти порозуміння між юристами – тобто у світі з'явиться, образно кажучи, така собі юридична «вавілонська вежа», коли юристи і громадяни різних країн не зможуть розуміти один одного при тлумаченні прав людини чи законодавства іншої країни.

В історії, мабуть, найпереконливішим прикладом натуралістського типу юридичної освіти стала юридична освіта, що викладалася з моменту заснування Болонського університету у XI сто-

літті і пізніше, яка мала загальноєвропейське значення. Особливість цієї освіти полягала у викладанні актуальних загалом для Європи ідей римського права, заснованого на ідеології природного права. Це надавало їй універсального характеру. Іншими словами, відповідно до тлумачення згідно з соціально-натуралістичною теорією права, юридична освіта у Болонському університеті мала на меті передусім осягнення студентами «духу» права, який був «спільним знаменником» для різних європейських країн з різною «буквою» законодавства. Завдяки зазначеному типу юридичної освіти Болонський університет зіграв роль осередку, в якому здійснювалася підготовка юристів для будь-якої країни Європи, незалежно від національних особливостей «букви» її законодавства. Таку освіту сьогодні можна назвати «болонським типом юридичної освіти».

Відповідно до концепції натуралістичної юриспруденції, заснованої на соціально-натуралістичній доктрині права, основним предметом викладання і вивчення при болонському типі юридичної освіти має бути так званий «Кодекс законів природного права» – законів, що були вже відкриті людством раніше (зокрема, стоїками, римськими юристами-натуралістами – Цицерон, Ульпіан, а також сформульовані такими мислителями, як Дж. Локк, Ч. Беккарія та інші) і мають відкриватися у майбутньому юридичною наукою. Ці закони і є тим спільним коренем, на якому має «виростати» законодавство у різних країнах. Згідно з соціально-натуралістичною доктриною права процес глобалізації (і, зокрема, «європеїзації») у правовій сфері полягає у зближенні законодавства різних країн між собою через наближення цього законодавства в усіх країнах до спільного кореня – законів природного права.

Уявляється, що в зв'язку з процесом глобалізації, а також європейської інтеграції, і юридична освіта як у світі в цілому, так і в Європі зокрема має неодмінно реформуватися у «юридичну освіту болонського типу». Ця закономірність стосується й юридичної освіти в Україні. Позитивістський тип юридичної освіти має витіснитися «натуралістським» типом, тобто «юридичною освітою болонського типу».

Крім того, у світлі натуралістичної юриспруденції має бути реформоване також правове виховання громадян в Україні. Сьогодні під впливом ідеології юридичного позитивізму у нашій країні поширений позитивістський тип правового вихо-

вання громадян, в основі якого лежить розповсюдження знань про «букву» законів. Цей тип має бути витіснений *натуралістським типом правового виховання громадян України*, в основу якого варто закласти розповсюдження знань про «дух» законів, зокрема про закони природного права.

Сьогодні в Україні досить поширена концепція, що зводить інтеграцію нашої країни в правове поле Європи, до «гармонізації» українського законодавства з європейським. Це – ще одна ілюзія, породжена в надрах ідеології юридичного позитивізму. Відповідно до інструментальної концепції законодавства, що випливає з натуралістичної юриспруденції, саме по собі, навіть найкраще у світі, законодавство ще не створює належний правопорядок. Вирішальне значення має не законодавство, а правова культура громадян, і особливо правова культура професійних юристів. У Європі ця культура сформувалась на ідеології природного права під впливом Просвітництва XVII–XVIII століть. Вона і є основним чинником сучасного європейського правопорядку. Саме тому інтеграція України у правове поле Європи не може відбутися без «європеїзації» правової культури наших громадян, і особливо професійних юристів. А для цього, звісно, слід «європеїзувати» юридичну освіту в Україні, реформувавши її за «болонським типом».

Отже, юридична освіта України мусить відповідати на виклики, пов'язані з глобалізацією юриспруденції шляхом реформування її ідеології з позитивістської на натуралістську. Рух у цьому напрямі, на мою думку, має відбуватися наступним чином. Під тиском закону конкуренції на ринку юридичної освіти в Україні мають з'явитися юридичні навчальні заклади, які заради підвищення рівня своєї конкурентоздатності запровадять прогресивну ідеологію юридичної освіти для підготовки юристів «європейського типу», а

саме: відмовляючись від викладання позитивістського правознавства на користь натуралістського. Це означає, що не лише теорія права, а й усі без винятку навчальні дисципліни – і конституційне право, і цивільне, і кримінальне, і адміністративне тощо, – мають викладатися по-новому, у дусі ідеології природного права. Навчати студентів-правознавців слід тому, як за «буквою» будь-якого нормативно-правового акта виявляти його «дух». Тоді вони стануть прогресивними юристами «європейського типу», тобто юристами, вихованими на засадах європейської правової культури.

Згідно з законом конкуренції й інші вищі навчальні заклади змушені будуть реформувати ідеологію юридичної освіти, відповідаючи на виклики часу. Який вищий навчальний заклад краще із цим впорається, той і виявиться конкурентоздатнішим на ринку юридичної освіти в Україні. І це сприятиме підготовці юристів нового, європейського типу, здатних забезпечувати прогресивний правопорядок в Україні – основу добробуту народу.

Підсумовуючи, можна сказати так: коли в Україні почне розвиватися нова, заснована на натуралістській юриспруденції, правова культура (що має формуватися, зокрема, під впливом юридичної освіти «болонського типу» і правового виховання натуралістського типу) замість позитивістської, тоді ж у нашій країні почне формуватися прогресивний правопорядок, такий як у Європі. Адже існує наступна закономірність: яка правова культура людей – такий і правопорядок вони матимуть. «Натуралістичні» юридична наука, освіта і правове виховання мають формувати прогресивну правову культуру громадян, у тому числі професійних юристів, а саме – натуралістську правову культуру, яка є основою нового правопорядку, сприятливого для соціального прогресу в Україні.

Список використаних джерел:

1. Детальніше про принцип соціального натуралізму див., зокрема: Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу / Костенко О.М. – К.: Атіка, 2008. – 352 с.
2. Детальніше про «інструментальну концепцію законодавства» див., зокрема: Костенко О.М. Кримінальний кодекс і доктрина / О.М. Костенко // Право України. – 2004. – № 7. – С. 43–47.
3. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм; пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.

Олександр КОСТЕНКО

**ЮРИДИЧНА ОСВІТА І ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК ЗАСОБИ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ
(щодо юридичної освіти і правового виховання «натуралістського» типу)**

Резюме

У світлі натуралістичної юриспруденції з урахуванням «болонського» досвіду обґрунтовується необхідність реформування юридичної освіти в Україні шляхом перетворення її з юридичної освіти «позитивістського» типу у юридичну освіту «натуралістського» типу. На думку автора, це необхідна умова для формування нового правопорядку – основи соціального прогресу в Україні.

Александр КОСТЕНКО

**ЮРИДИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ
КАК СРЕДСТВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВОПОРЯДКА
(о юридическом образовании и правовом воспитании «натуралистского» типа)**

Резюме

В свете натуралистической юриспруденции с учетом «болонского» опыта обосновывается необходимость реформирования юридического образования в Украине путем превращения его из юридического образования «позитивистского» типа в юридическое образование «натуралистского» типа. По мнению автора, это необходимо для формирования нового правопорядка – основы социального прогресса в Украине.

Oleksandr KOSTENKO

**LEGAL EDUCATION AND LEGAL TRAINING AS METHODS OF
GARANTEERING THE RULE OF LAW
(legal education and legal training of «naturalistic» type)**

Summary

The necessity of reforming legal education in Ukraine through its transformation from legal education of «positivistic» type to legal education of «naturalistic» type is grounded in the light of naturalistic jurisprudence and taking into account University of Bolon' experience. In author's opinion it is the best way of forming new legal order as the grounds of social progress in Ukraine.